

УДК 343.8

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.03.61>

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ІНСТИТУТІВ ОБМЕЖЕННЯ ВОЛІ ТА ПРОБАЦІЇ: ВІДПОВІДНІСТЬ ПРОВІДНИМ ЄВРОПЕЙСЬКИМ ПРАВОЗАСТОСОВНИМ СТАНДАРТАМ

Самороков В.О.,*старший викладач кафедри спеціальних юридичних дисциплін**Навчально-наукового інституту права**Національний університет водного господарства та природокористування**<https://orcid.org/0000-0001-8128-0646>***Киричук Б.С.,***здобувач вищої освіти першого (бакалаврського) рівня**Навчально-наукового інституту права**Національного університету водного господарства та природокористування**<https://orcid.org/0000-0002-0898-0504>*

Самороков В.О., Киричук Б.С. Кримінально-правові аспекти інститутів обмеження волі та пробації: відповідність провідним європейським правозастосовним стандартам.

У статті досліджено концептуальні засади тлумачення та реалізації заходів пробаційного нагляду в загальній системі кримінальних покарань України, а також доведено необхідність регламентації на законодавчому рівні механізму пробаційного нагляду як альтернативи обмеження волі.

Встановлено, що проблема створення ефективної системи покарань за вчинення кримінальних правопорушень в Україні залишається однією з найбільш актуальних та важливих тем сучасної правової науки. Криміногенна ситуація в Україні, попри свої незначні позитивні тенденції, залишається особливо небезпечною для цивілізованого частини українського суспільства, а відтак негативно впливає на стан внутрішньої безпеки нашої держави. Автором визначено, що удосконалити процес виконання покарань можливо завдяки впровадженню нового механізму – пробаційного нагляду.

У більшості держав світу передумовою до використання пробаційного нагляду стало запровадження обмеження волі. Як новий вид покарання на теренах пострадянського простору воно вперше з'явилося в Модельному Кримінальному кодексі Співдружності Незалежних Держав. За національним законодавством України обмеження волі вперше передбачалося в Кримінальному кодексі України від 05.04.2001. Покарання у виді обмеження волі полягає у триманні особи в кримінально-виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за нею нагляду з обов'язковим залученням засудженого до праці. Обмеження волі встановлюється на строк від одного до п'яти років.

У ході статті визначено, що обмеження волі – економічно не вигідний вид покарання, адже в Україні він ототожнюється позбавленням волі. Крім того, кримінальна політика щодо обмеження волі піддалася гострій критиці через неспроможність вирішити головне завдання – виправити злочинців і провести їхню соціальну реабілітацію.

Встановлено, що концепція пробаційного нагляду розкривається через зобов'язання особи, засуджену до пробаційного нагляду, періодично (але не рідше одного разу на три місяці та не частіше чотирьох разів на місяць) з'являтися до уповноваженого органу з питань пробації та повідомляти установу про факт зміни свого місця проживання, роботи чи навчання.

Ключові слова: пробаційний нагляд, інститут обмеження волі, рецидивна злочинність, Проект Кримінального кодексу України, служба пробації.

Samorokov V.O., Kyrychuk B.S. Criminal Law aspects of the institutions of restriction of liberty and probation: compliance with the leading European Law enforcement standards.

The article examines the conceptual foundations of interpretation and implementation of probation supervision measures in the general system of criminal punishment in Ukraine, and proves the need to regulate the mechanism of probation supervision at the legislative level as an alternative to restriction of liberty.

The author establishes that the problem of creating an effective system of punishment for criminal offenses in Ukraine remains one of the most relevant and important topics of modern legal science. The current criminogenic situation in Ukraine, despite its minor positive trends, remains particularly dangerous for the civilized part of Ukrainian society, and thus negatively affects the internal security of our State. The author determines

that it is possible to improve the process of execution of sentences through the introduction of a new type of punishment - probationary supervision.

In most countries of the world, the prerequisite for the use of probation supervision was the introduction of restriction of liberty. As a new type of punishment in the post-Soviet space, it first appeared in the Model Criminal Code of the Commonwealth of Independent States. Under the national legislation of Ukraine, restraint of liberty has appeared in the Criminal Code of Ukraine of April 05, 2001. Punishment in the form of restraint of will consists in keeping a person in open-type penal institutions without isolation from society under conditions of supervision with the mandatory involvement of the convict in labor. The term of restriction of freedom is usually one to five years.

In the course of the article, it was determined that restraint of liberty is an economically unprofitable type of punishment, because in Ukraine it has equated with deprivation of liberty. In addition, today, many academics and politicians criticize the restriction of free will because it does not help to correct the behavior of criminals.

The author of the article determined that probation supervision is the convict's duty to appear before a special state authority to report a change of residence. The convict must come to the institution at least once every three months.

Key words: probation supervision, institute of restriction of liberty, recidivism, The Criminal Code of Ukraine, probation service.

Постановка проблеми. У 2023 році криміногенна ситуація в Україні характеризується тенденцією до поступового зменшення кількості зареєстрованих кримінальних проступків та злочинів, вчинених громадянами України. Так, від початку повномасштабного вторгнення Російської Федерації на територію України 24.02.2022, Національна поліція зареєструвала приблизно 280 тис. кримінальних правопорушень, що на 12,5% менше в порівнянні з аналогічним періодом 2021 року. Зокрема, правоохоронним органам України вдалося задокументувати за 2022 рік більш ніж 67 тис. кримінальних правопорушень майнового характеру, серед яких 64 тис. – крадіжки. Водночас, зважаючи на те, що після початку повномасштабного вторгнення серед громадян України різко зріс попит на транспортні засоби – за 2022 рік зареєстрували більш ніж 97 тис. транспортних кримінальних правопорушень, спричинених ДТП, а це, у свою чергу, більше на 11,4% у порівнянні з квітнем 2021 року [3].

Вважаємо, що така криміногенна ситуація, попри свої незначні позитивні тенденції, залишається особливо небезпечною для цивілізованої частини українського суспільства, а відтак негативно впливає на стан внутрішньої безпеки на-

шої держави. Зважаючи на це, вирішити наявні проблеми можливо завдяки активному впровадженню нових стандартів соціально-економічного управління у всіх сферах громадського життя України. Одним із таких аспектів прийнято вважати інститут покарань, передбачених чинним Кримінальним кодексом України (далі – КК України).

Мета статті – дослідження концептуальних засад тлумачення та реалізації заходів пробаційного нагляду в загальній системі кримінальних покарань України, а також доведення необхідності регламентації на законодавчому рівні механізму пробаційного нагляду як альтернативи обмеження волі.

Стан опрацювання проблематики. Незважаючи на те, що концепція пробаційного нагляду є відносно новим явищем у вітчизняній юриспруденції, це питання за останні вісім років після прийняття Закону України «Про пробацію» досить активно вивчалось такими дослідниками, як О. Арлановою, В. Борисовим, М. В'юником, А. Гель, В. Грищуком, М. Карчевським, С. Міщенко, К. Остапко, В. Тацій, В. Тютюгіним, І. Федорчуком, М. Хавронюком, Д. Ягуновим та іншими вченими. Поряд з цим, віддаючи належне напрацюванням дослідників, зауважимо, що питання активного використання пробації в Україні, у тому числі після завершення воєнного стану, досі залишається не повністю дослідженим.

Виклад основного матеріалу. Варто погодитися, що проблема створення ефективної системи покарань за вчинення кримінальних правопорушень в Україні залишається однією з найбільш актуальних та важливих тем сучасної правової науки. На переконання О. Лисоеда, гуманізація кримінально-правового регулювання суспільно небезпечних відносин потребує диференційованого підходу, а відтак не варто розглядати гуманізацію покарання як винятково безвідповідальне зниження санкцій кримінально-правових норм Особливої частини КК України. За словами автора, Україна повинна встановити таку негативну (ретроспективну) кримінальну відповідальність, яка не мала б символічного характеру, а натомість була б необхідною й достатньою для виконання завдань загальної та спеціальної превенції. Санкції кримінально-правових норм Особливої частини КК України повинні чинити належний профілактичний вплив не лише на злочинця, але й щодо всіх членів суспільства [7, с. 219]. З іншої сторони, як слушно зазначає Б. Телефанко, санкції кримінально-правових норм не повинні перевищувати допустимих меж – лише в такому випадку можна стверджувати про відповідність норм КК України загальнолюдським цінностям і традиційним моральним устоям суспільства [10, с. 297].

Як свідчить історія, обмеження волі як новий вид кримінального покарання на теренах постра-

дянського простору вперше з'явилося у Модельному Кримінальному кодексі Співдружності Незалежних Держав. У цьому документі обмеження волі знайшло своє місце між обмеженням по військовій службі та арештом як видом покарання. У традиційному розумінні авторів Модельного КК СНД обмеження волі трактувалося як тримання засудженого в колонії-поселенні без ізоляції від суспільства та в умовах нагляду протягом визначеного строку (від одного до п'яти років). Частина пострадянських держав, у тому числі Республіка Білорусь та Республіка Казахстан, погодилася імплементувати такий вид покарання і, як наслідок, майже дослівно продублювала його у своїх нових кримінальних кодексах. Надалі обмеження волі або скасували, або вклали в цей вид кримінального покарання новий зміст, який відповідав вимогам сучасного демократичного ладу суспільства. Так, у новому КК Республіки Казахстан редакції 2014 року вперше затверджено, що обмеження волі полягає у встановленні пробаційного контролю за засудженим на строк від одного до семи років. Засуджені, які не мають постійного місця роботи або не зайняті навчанням, підлягають залученню до примусової праці в центрах, визначених місцевими виконавчими органами, але не більше двохсот сорока годин на рік і не більше восьми годин на день. [6, с. 48]. Показовим для України повинно бути те, що сьогодні в Республіці Казахстан безперешкодно функціонує спеціальний державний орган влади, який займається організацією пробаційного контролю в рамках кримінальної юрисдикції.

Обмеження волі за національним законодавством України вперше передбачалося за Кримінальним кодексом 2001 року. Відповідно до ч. 1 та ч. 2 ст. 61 КК України, обмеження волі є основним видом покарання та являє собою тримання особи в кримінально-виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за нею нагляду з обов'язковим залученням засудженого до праці. Обмеження волі встановлюється на строк від одного до п'яти років [4]. Також згідно з ч. 1 ст. 56 Кримінально-виконавчого кодексу України, особи, засуджені до обмеження волі, відбувають покарання у виправних центрах у межах адміністративно-територіальної одиниці, на якій вони проживали до моменту засудження [5].

Для реалізації положень ст. 61 КК України частину наявних колоній-поселень, які залишилися ще від радянських часів та існували для відбування типового покарання - позбавлення волі - перетворили у виправні центри. На момент введення в дію КВК України 2004 року наказом Державного департаменту України з питань виконання покарань № 251 на території України було створено шістнадцять виправних центрів, а надалі, через три роки, їхня кількість сягнула двадцяти однієї установи. За даними О. Лисоєда, вісімнадцять з

двадцяти одного виправного центру мали статус виправно-трудова колоній-поселень, а решта - слугували дільницями колоній-поселень при виправно-трудова колоніях різних видів режиму [7, с. 221]. Водночас, зауважимо, що Україна так і не здійснила будь-якого інженерно-технічного переобладнання колоній у виправні центри, оскільки організаційно вони стали подібними колоніям мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання. Відтак можна стверджувати, що обмеження волі не стало новим видом покарання, альтернативним позбавленню волі, як раніше планували розробники КК України 2001 року. Як наслідок, порядок виконання обмеження волі трансформувалася у полегшений варіант позбавлення волі, однак про функціонування пробаційного нагляду ніхто так і не замислювався.

За словами П. Маланчука й А. Голодної, до 2016 року, тобто до моменту, коли повноваження щодо реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань були передані Міністерству юстиції України, ситуація щодо облаштування місць обмеження волі цілком влаштувала Державний департамент України з питань виконання покарань, а згодом і Державну пенітенціарну службу України. Це зумовлювалося тим, що до 2016 року ніхто не займався статистичним підрахунком витрат на утримання виправних центрів, що включали в себе базове оновлення і підтримання належного стану інфраструктури, сплату комунальних платежів і податків, виплату заробітної плати штатним працівникам. Натомість Міністерство юстиції України відразу зрозуміло, що, по-перше, фактично обмеження волі за порядком і умовами утримання нічим не відрізняється від позбавлення волі, а по-друге, в умовах ведення активних бойових дій на Сході України утримання виправних центрів є вкрай неефективним [8, с. 599]. Лише за 2021 рік утримання осіб, засуджених до обмеження волі, обійшлося Україні більш ніж в 200 млн грн [2]. Зважаючи на це, Міністерство юстиції України невідкладно розпочало процес оптимізації діяльності слідчих ізоляторів і установ для виконання покарань.

В історичному вимірі пробація - відносно нове правове явище, яке виникло лише наприкінці XIX століття у США на тлі соціокультурних змін суспільства. В'язниці, які до XIX століття були простором примусової нормалізації поведінки індивідів, тепер визнавалися установами, які не тільки не знижують рівень злочинності, але й заохочують організацію відокремленого середовища делінквентів. Кримінальна політика щодо обмеження волі піддалася гострій критиці через неспроможність вирішити головне завдання покарань - виправлення і соціальну реабілітацію злочинців. Як наслідок, покарання у виді позбавлення волі залишили в американському законодавстві з етичних міркувань, водночас обмеження волі роз-

почало свою тривалу трансформацію у пробаційний нагляд [1, с. 36].

Зародження американської моделі служби пробації пов'язано з іменем Джона Огастеса, якого нерідко називають «першим офіцером пробації». Саме він 1841 року наважився взяти на поруки свого першого правопорушника, який систематично вчиняв злочини внаслідок зловживання алкоголем. Як свідчить історія, Дж. Огастес отримав неабиякий успіх у цій справі, адже йому вдавалося виконувати відразу декілька функцій, пов'язаних з кримінальним процесом, а саме: нерідко він виступав посередником в налагодженні діалогу між потерпілими і правопорушником, виступав соціальним працівником, який надає мінімальні соціальні послуги для правопорушника, а також, цілком закономірно, виступав суб'єктом кримінально-виконавчого процесу. Успіх у цій справі не міг не привернути уваги зі сторони суддів та менеджерів агенцій кримінальної юстиції. Його пропозиції щодо зміни обмеження волі на пробаційний нагляд стали наслідком того, що за десять років роботи йому вдалося надати пробаційний нагляд більш ніж 1500 чоловікам та 810 жінкам. Крім того, як свідчить історія, серед першої тисячі злочинців, яких він взяв на поруки, тільки один не виконав своїх зобов'язань перед офіцером пробації та судом [1, с. 33].

Як наслідок, 23.08.1869 у Законі штату Масачусетс вперше офіційно закріплено інститут спеціальних посадових осіб – офіцерів пробації, до повноважень яких належало здійснення пробаційного нагляду за неповнолітніми. 1925 року Конгрес США прийняв рішення щодо створення служби пробації на федеральному рівні [1, с. 34].

Майже через п'ятдесят років після введення пробаційного нагляду в США, ООН та Рада Європи розпочали процес підписання міжнародних нормативно-правових документів, які розширювали перелік заходів, альтернативних тюремному ув'язненню. Помітний вплив на формування пробації в сучасному розумінні здійснили такі документи:

- по-перше, Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Мінімальні стандартні правила ООН стосовно заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням (Токійські правила)» № 45/100;
- по-друге, Європейська Конвенція про нагляд за умовно засудженими або умовно звільненими правопорушниками (ETS 051);
- по-третє, Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи «Про Європейські правила щодо застосування громадських санкцій та заходів» № R(92)16.

У цілому, до кінця XX століття європейська спільнота ухвалила більш ніж двадцять резолюцій, які спрямовані на розвиток у країнах-учасниках ООН і Ради Європи заходів, альтернативних позбавленню волі [8, с. 599].

На думку Б. Телефанка, концепція пробаційного нагляду в Україні повинна розкриватися через встановлення контролю над засудженими з одночасним покладенням на них певних зобов'язань і обмежень [10, с. 297]. Проект Закону «Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України щодо розвитку системи пробації, збільшення альтернатив позбавленню волі та створення умов для зниження рецидивної злочинності» від 12.04.2021 передбачає, що суд зобов'язує особу, засуджену до пробаційного нагляду, періодично (але не рідше одного разу на три місяці та не частіше чотирьох разів на місяць) з'являтися до уповноваженого органу з питань пробації та повідомляти установу про факт зміни свого місця проживання, роботи чи навчання. Крім того, суд може покласти на засудженого такі обов'язки: пройти курс лікування від наркотичної, алкогольної залежності, розладів психіки та поведінки внаслідок вживання психоактивних речовин, носити електронний засіб контролю та проживати за вказаною у рішенні суду адресою, брати участь у складанні та реалізації заходів, передбачених індивідуальним планом соціально-виховної роботи [9].

Як слушно зазначає О. Лисоед, сьогодні пробація в Україні вже має власне законодавство, адже 2015 року Верховна Рада України прийняла Закон України «Про пробацію», який сьогодні активно втілюється на практиці [7, с. 222]. Яскравим прикладом може слугувати застосування щодо 235 осіб, засуджених за колабораційну діяльність, покарання у виді пробаційного нагляду. У той же час, Верховна Рада України все ще не змінила систему покарань за КК України та не передбачила пробаційний нагляд як альтернативу обмеження волі. Вважаємо, якщо Україна бажає якнайшвидше стати повноцінним членом Європейського Союзу, то проблему гармонізації національного законодавства з провідними міжнародними стандартами потрібно вирішити невідкладно.

Висновки. Таким чином, сьогодні пробаційний нагляд визнається ефективним інструментом охорони прав і свобод людини й громадянина, оскільки забезпечує соціально-правову корекцію девіантної поведінки осіб, що вчинили кримінальні правопорушення різного ступеня тяжкості.

Сутність пробаційного нагляду полягає у випробуванні певних категорій правопорушників спеціальними юридичними обов'язками, які поєднуються з наданням їм різної допомоги реабілітаційного характеру. Мета пробації розкривається через бажання пенітенціарних органів виправити засуджених і звести до мінімуму рецидивізм з їхньої сторони. Фактично система кримінальної юстиції доповнюється новими інструментами роботи, які допоможуть зосередити увагу на кожному конкретному кримінальному правопорушенні, адже пробаційний нагляд неможливий без індиві-

дуального спілкування із засудженим. Незважаючи на те, що міжнародна спільнота вже більше ста років використовує переваги механізму пробації, в Україні, пробаційний нагляд хоч і застосовується в повсякденному житті суспільства, однак так і не отримав свого офіційного закріплення в кримінальному законодавстві нашої держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Арушанян К.С. Виконання судових рішень у кримінальному провадженні: досвід Англії та США. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2017. № 1. С. 32–38.
2. Вартість утримання в'язня в Україні збільшилась вдвічі. *ДивисьInfo*: веб-сайт. URL: <https://dyvys.info/2021/08/12/vartist-utrymannya-v-yaznya-v-ukrayini-zbilshylas-vdvichi/> (дата звернення: 18.04.2023).
3. За час великої війни в Україні зменшилася кількість злочинів. *Слово і Діло: аналітичний портал*: веб-сайт. URL: <http://surl.li/glqfx> (дата звернення: 18.04.2023).
4. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001 р. № 25.
5. Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон України від 11 липня 2003 р. № 1129-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 3.
6. Курило О.М. Модельне законотворення в рамках СНД як форма правового співробітництва країн-учасниць. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Право»*. 2011. Вип. 15 С. 47–48.
7. Лисоєд О.В. Обмеження волі: трансформація у пробаційний контроль та пробаційний нагляд. *Нове українське право*. 2021. Вип. 6. С. 214–223.
8. Маланчук П.М., Голодна А.С. Пробація в Україні: бути чи не бути. *Молодий вчений*. 2016. № 12 (40). С. 598–600.
9. Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України щодо розвитку системи пробації, збільшення альтернатив позбавленню волі та створення умов для зниження рецидивної злочинності: Проект Закону України від 12 квіт. 2021 року № 5360 : веб-сайт. URL: <http://surl.li/gnxky> (дата звернення: 18.04.2023).
10. Телефанко Б.С. Пробація як захід кримінально-правового впливу на рецидивну злочинність. *Підприємництво, господарство і право. Серія «Кримінальне право»*. 2018. № 12. С. 295–298.